

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ПРАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

ТҮМӨНБАЕВА ЧОЛПОН

окутуучу, Ж.Баласагын атындагы КУУ

«Өнөрдүн алды кызыл тил дейт» - дейт кыргызда. Иоаннын Евангелиясы да «эң алгач тил болгон (в начале было слово)» деген сөз менен башталат. Демек, тилге байыртан эле зор маани берип келишкен. Анткени тил адамзатты башка айбанаттардан ажыратып турган касиет. Улут болуунун да эң негизги категориялардын бири – тил.

Кыргызда «элүү жылда эл жаңы» деп коюшат. А илимпоз тилчилер «миң жылда тил жаңы» дешет. Анткени миң жылдын ичинде тил токсон пайызга өзгөрүп, учурдагы жаран миң жыл мурунку жазмаларды окуй да албай, демек, түшүнө да албай калат экен. Маселен байыркы грек тилинде азыркы гректер окуй албайт. Ошондой эле скандинав руналарын азырынча бир дагы окумуштуу окуй албайт. Бирок бул индо-европа тилдерине тиешелүү болсо керек.

Минтип айтканыбызга мүмкүндүк берген кыргыз тилинин тарыхы. Азыркы кыргыз тилинде алты миң жыл мурунку шумер тилинен окумуштуулар табышкан 200 сөз бар. Маселен:

шумер тилинде:	кыргыз тилинде:
ада	ата
ерен	эрен
гаг	как (мык как)
уш	үч
кур (тоо)	кыр (тоонун кыры)
кен	кең
ен	эң (аябай, өтө)
узун	узун
диңгир	тенгир-теңир
билге (баба)	билги (билги киши) ж.б.

Шумер тарыхына, шумер тилине батынып кирген илимпоздор дээрлик жокко эссе. Ал илимге жаңыдан гана биздин илимпоздор бетин бурушту. Жакын арада шумер тили менен кыргыз тилиндеги окшош сөздөр дагы да көп эле санда табылат деп ишенсек болот.

Биздин замандын 732-жылы чегилген Култегинге арналган стелладагы руналык жазуулардын 70 пайызы азыркы кыргыз тилинде бар. Ырас, стеллада «мен түркмүн, кыргыз жерин чаптым» - деген сөздөр бар. Бирок тарыхта түрк деген эл, уруу болгон эмес. Ашина аттуу эл уруулар союзун түзгөндөн кийин мамлекетке «түрк» деген наамды Берген. Демек, түрк уруунун аты эмес, мамлекеттин аты. Ошол Култегин кайсы тилде сүйлөгөн? Ал жөнүндө маалымат жок. Даниялык илимпоз Томсен стелладагы жазууну кыпчак тили деп жазат. Бул жөн эле божомол. Анткени Томсен кыпчак тилин билген эмес, 893-жылы кыпчак деген эл да жок болчу. Ал эстеликтин тилин аныктоо үчүн азыркы тилдерди салыштыруу методун колдонуу керек эле. Ал метод Томсендин түшүнө да кирген эмес. Азыркы тилдерге салыштырганда ал эстеликтин тилине эң жакыны хакас тили. Ал эми хакастар менен кыргыздар бир эл болгонун тарых тастыктап келет. Демек, эстеликтин тили – кыргыз тили деп айтаар убакыт келди. Атүгүл кечигип да калдык. Анткени УП кылымда аты-заты жок, кечээ эле пайда болгон Казакстан Култегинди ээлеп алышкан. Алардын миң (1000) теңгелик акчасында Култегинин сүрөтү басылган, Култегин атындагы спортклуб, көчөлөр бар. Култегиндин күмбөзүнүн маңдайына катар тизилип коюлган балбалдардын эң биринчи балбалы кыргыз каганы Барсбектин балбалы экени ошол эстеликте жазылып турса да казактар Барсбекти казак кылып алышкан. А биз азырынча уктап жатабыз.

1069-жылы жазылган Юсуф Баласагунинин (Баласагындык Жусуп) «Кутадгу билиг» (Кут табуунун илими), 1075-жылы жазылган Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин

сөздүгү» аттуу китептердеги сөздөрдүн 80 пайызы азыркы кыргыз тилинде бар. Дагы бир айта кетүүчү сөз Юсуф дагы, Махмуд дагы Ысык-Көлдөгү азыркы Барскоон айлында төрөлүшкөн. ага карабастан азыр эки эмгек тең кыргыздыкы деп айта албай келебиз. Атүгүл «Кутадгу билигди» изилдешкен илимпоздор Ү.Асаналиев менен К.Аширалиевдер Юсуф поэманы «өз эне тилинде – байыркы уйгур тилинде жазган» деп балп эте жазып салышкан.

Чынында Юсуф поэмасын ошол учурдагы Караханий мамлекетинин тилинде жазган. Ал мамлекеттик тил кайсы тилге таандык – ошол поэманын тили менен азыркы тилдерди салыштыруу методу менен аныктоого болот. Авторлор салыштырышат. Ошол салыштырууда поэманын тилине азыркы уйгур тилине Караганда азыркы кыргыз тили жакыныраак экени көрүнүп тураса да поэманы байыркы уйгур тилине таандык кылып салышат.

Авторлордун мынундай деп жазуусунун себеби бар. Антени алар жазып жатканда Кыргызстанда «улутчул» деген термин пайда болуп, Раззаков баштаган ишмерлер иштеринен айдалышып, Калыгулду, Арстанбекти, Молдо Кылычты изилдешкен илимпоздор куугунга түшүп, Ш.Үмөталиев өңдүү таланттуу, зирек окумуштуулар илимден да, окуу жайларынан да четтелип, эч иши жок талаада калышканга чүнчүүдөн улап ичкиликке өтүп кетишкени жашыруун эмес.

Кыргыз тили деп күйүп келген Т.Сыдыкбеков ошол учурдагы Кыргызстандын көзүрү Т.Усубалиевдин, анын ур-токмогу Кеңеш Кулматовдун айдактоолору боюнча канча жолу талоонго түшүп, канча жолу Кыргызстандын Компартиясынын бюросунда кекеткен суракка түштү. Ооба, ал учурдагы жагдай ошондой болчу. Кыргыз жазмасы, кыргыз адабияты, кыргыз тарыхы Октябрь революциясынан кийин гана башталат деген догма бар болчу.

Азыр заман башка. Бирок торпок кезинде сүздүрүп коюшкан илимпоздор азыр деле айранды үйлөп ичишкен сыяктуу. Кантсе да көөнө кыргыз тилин изилдешке илимпоздорубуз жок эмес. Бар, уучубуз куру эмес. Мандай дүйнөлүк масштабдагы маселенин чындыгын аныктоо жеке илимпоздордун колунан келе бербес. Ал үчүн мамлекеттик идеология, маселенин терең изилдениши үчүн ошол маселенин олуттуулугуна карата олуттуу каржылоо керек. Үстүртөн болсо да мамлекеттик идеология бар сыяктуу. Каржылоо жагына келгенде мамлекеттик бюджеттин чөнтөгү жырткыч экенин билип туруп баш чайкоого аргасыз болобуз. Кыргыздын тарыхын изилдөөгө, жазып чыгууга беш миллион бөлүп берген Алтынбек Сулайманов өңдүү патриот-мекенчил ишкерлер чыгып калаар деп үмүт кылып туралы. Ошондо илимпоздорубуз дүйнөлүк тил илими менен карым-катнашта болуп, күнү күрдөөлдү иштешип, түнү уйкуну коюп телмиришип, олуттуу ойго баш мээсин чарчатышып, байыркы эстеликтерди жиликтешип, кыргызга таандык жагын иликтешип, ата мурасы болгон кыргыз элинин энчиси болгон нерселерди башкалардын колкосунан сууруп алышат деп ишенсек болот.

Ушул жерден дагы кызык туудураар эки фактыны эскерте кетүү оң болуп турат. Биринчиси – биздин заманга чейинки 2670-жылдары шумердин Курук шаарынын өкүмдары Билгемеш менен көк түрктүрдүн биздин замандын 716-жылынан 734-жылына чейин каган болгон Билге кагандын аттарынын окшоштуктары. Экинчиси – биздин заманга чейинки 2316-жылдан 2261-жылга чейин Акказ өлкөсүндө падышачылык кылган Саргон менен биздин замандын 739-741 жылдары көк түрк мамлекетинин каганы болгон Билге Кутлук хандын Теңир деген каймана атты алып жүрүшкөндүгү.

1989-жылы Ч.Айтматовдун түздөн-түз кийлигишүүсү менен «Кыргыз ССРнин мамлекеттик тили жөнүндө» закон кабыл алынган. Ал мыйзамга кошумчалар 2004-жылы киргизилген. Керектүү мыйзам. Ал мыйзамдын негизинде кыргыз тилине болгон мамиле түп-тамырына чейин өзгөрүлбөсө да бир топ эле алгылыктуу жылыштар бар. Алсак азыр дээрлик бардык облустарда иш кагаздары мамлекеттик тилде – кыргыз тилинде жүргүзүлөт. Бир гана Чүй облусунда, Бишкек шаарында иш кагаздардын жарымы кыргыз тилинде жүргүзүлөт. Бул өзүнчө эле оору. Министрлик же агенттик кайсы бир иш-чараны

өткөрүү үчүн өкмөт менен макулдашуусу талап кылынат. Ошол макулдашууга өтүнүчтүн орусча варианты болбосо ал өтүнүч кабыл алынбайт. Атүгүл ошол иш-чараны өткөрүү үчүн кабыл алынчу өкмөттүк чечим да өтүнгөн тарап орусча варианты менен даярдап берүүгө милдеткер. Ошондой эле өкмөттүк жыйындар, Бишкек шаардык кеңештин жыйындарынын көбү орус тилинде өтүп келет. Өзгөчө КР Президентинин иш бөлмөсүндө орус тилинде сүйлөшүп отургандары өкүндүрбөй койбойт.

Азыр биздин жаштарыбыз Интернет, телевидение аркылуу еропалыктардын баалуулуктарына сугарылып, өзүбүздүн тендешсиз баалуулуктарыбыз менен дегеле тааныштыгы жок десек болот. Азыр жаштарыбыз, окуучуларыбыз эле эмес. Студенттерибиз да Троя Ахиллес, Парис, Одиссей, Авраам менен Сара, Иисус, Чынгызхан, Пушкин тууралуу билишет. өзүбүздүн Манас, Курманбек, Жаңыл мырза, Саякбай, Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов тууралуу билишпейт.

Бул опурталдуу көрүнүш. Анткени батышчылар да, исламчылар да нукура кыргыз элинин баалуулуктарын чанышат. Эгерде бул жагдай кескин өзгөрүлбөсө, 20-30 жылдан кийин кыргыз дили, аны менен кошо Кыргыз мамлекеттүүлүгү жок болуп кетүү коркунучу бар. Батышчылар Европа өлкөлөрүнө, Америкага күнкор болушса, исламчылар Араб өлкөлөрүнө күнкор болушат. Күнкорлук эгемендүүлүктүн жок болушу. Элди жок кылуу үчүн түп-тамырынан бери кырып-жоюнун кереги жок. Элди тилинен ажыратсаң эле Эл элдигин жоготот. Ошон үчүн Москва Фрунзе шаарына кыргыз тилдүү бала бакчаларды, жаңы кыргыз тилдүү мектептерди курууга уруксаат бербей келген да. 450 миң калкы бар шаарда болгон эки гана кыргыз тилдүү мектеп бар экени баарыбыздын эсибизде.

Дилдин башаты – тил. Идеологиянын башаты – дил. Биз 25 жылдан бери эгемендүү элдин идеологиясын издеп келебиз. Издеп убара болуунун кереги жок. Анткени идеология даяр, аны ата-бабаларыбыз миңдеген жылдар бою жүрөктөрүнөн өткөрүшүп, өнүктүрүп, өөрчүтүп, ташка тамга баскандай даана, так осуят сөздөрдү эне сүтү менен бирге оозандырып, ошол осуят сөздөр, салт-санаа элдин канына сиңип калган.

Библиядагы, Евангелиедеги, Курандагы, атүгүл Коммунисттик манифесттеги баалуулуктардын баары биригип келип, биздин кыргыз тилиндеги баалуулуктарга жете бербейт. Ошолордун баары биздин макал-лакаптарда, осуят сөздөрдө, санаттарда, салт сөздөрдө.

Кыргыз тилин билбеген жаран канчалык «кыргызмын» десе да башка тилде ойлонгондуктан, кыргыздын макал-ылакап, осуяттарын тим эле коелу, салт сөздөрүн билбегендиктен эч качан мекенчил боло албайт. Тил жүрөгүнөн өтпөгөндүктөн дили башка. Дили башка болгон соң кыргыз тили, кыргыз элинин баалуулугу үчүн күйбөйт. Ал эми кыргыз элинин баалуулуктары идеологиянын башаты. Идеологиябыз калыбына келмейинче экономикабыз да, өлкөбүз да өнүкпөйт. Дили буруу, тили буруу өз элин, өз өлкөсүн эмес, өзү жөнүндө гана ойлоору талашсыз аксиома эмеспи. Демек, жарандарыбыздын мекенчил, болуп төрөлүшү үчүн кыргыз тилинен өз өлкөсүндө өз ордун табышына багыт алып, ал чар тараптан колдоого алынышы зарыл.

20 жыл мурунку «Кыргыз маданияты» гезити менен азыркы эркин газеталардын тилин, маркум Ж.Кайыпов менен азыркы журналисттерди салыштырып көрөлү. Мурункулар таза, мөлтүр булактар сыяктуу болсо, азыркылар чалчык сууга окшош. Демек, тил маданият ылайланып баратат дегендик. Бул маданиятсыздыгыбыздык токтотпосок жакын арада эле бабаларыбыз аздептек келген сөз берметтеринен куралган жорго сөздөн айрылып, чалагай тилдүү элге айланабыз. «Эсиң барда этегинди жап» дегендей кеч боло электе чара көрбөсөк, түзөө өтө кыйынга түшүп каларын бөркүбүздөй эле көрсөк болот.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. “Эне тил тагдыры - тил тагдыры” Б.2004

2. Баласагын Ж. “Кутадгу билиг”
3. Жумагулов Т. “Кыргызстандын келечеги – мамлекеттик тилинде” Б.2008
4. “Тил – улуттук маданият, улуттук байлык, улуттук мурас” Б.2012-ж.
5. Станалиев С. “Эл дөөлөтү – эне тил” Б.2012-ж.
6. “Тилим менин – дилим менин” Б.2013-ж.
14. Электрондук маалымат булактары: <http://>; www.